

Moord en mythe

Over de oudste afbeeldingen van de moord op Willem van Oranje

Maggy Wishaupt

In de Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt bevindt zich een drieëndertig banden tellend encyclopedisch werk met originele aquarellen, de *Thesaurus Picturarum*. Het geheel is samengesteld door Marcus zum Lamm (Speyer 1544-Heidelberg 1606) tussen ongeveer 1564 en 1605. Drie banden van deze *Thesaurus* gaan hoofdzakelijk over de Nederlanden: de delen 7, 8 en 9 beslaan de periode 1572-1595, 1595-1605 en 1600-1605. In deel 7, met de titel *Brabantica seu Batavica*, bevindt zich een in Nederland, voor zover ik weet, onbekend en ongedateerd verslag van de moord op Willem van Oranje en de daarop volgende terechtstelling van Balthasar Gerards. Het verslag' wordt vergezeld van een paginagrote aquarel van beide gebeurtenissen.²

Neptunus op een dolfijn. Aquarel in Markus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Band 4, fol. 292. Foto ULB Darmstadt.

linkerpagina
De moord op Willem van Oranje en de foltering van Balthasar Gerards. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Hs 1971, Band 7, fol. 182r. Foto ULB Darmstadt.

Verslag en aquarel roepen een aantal vragen op. Hoe komt zo'n verslag met die merkwaardige aquarel in een manuscript uit Heidelberg terecht? Wat is de relatie tussen dit verslag en de bekende afbeelding van de moord en terechtstelling door Frans Hogenberg? Welke van de twee afbeeldingen was de oudste? En waarom vindt op deze afbeeldingen de moord niet plaats bij de trap? Op deze vragen wil ik proberen in dit artikel een antwoord te formuleren waarbij ik ook een derde vroege afbeelding betrek van de moord op Willem van Oranje, een houtsnede in een pamflet.

Genre

De *Thesaurus* van Marcus zum Lamm, fanatiek calvinist (zij het *vermischd mit pfälzischer Sinnenfreude*)³, geleerd en hoog in aanzien in Heidelberg en omgeving, bevat een enorme schat aan kennis, zowel in tekst als in beeld, die hij via een uitgebreid netwerk en eigen spuurwerk tussen 1564 en 1605 bij elkaar had gesprokkeld. Van allerlei gebeurtenissen en fenomenen verzamelde hij materiaal, dat hijzelf voorzag van kritisch commentaar, gekleurd door zijn eigen confessionele voorkeuren. In talrijke gravures, tekeningen, aquarellen en houtsneden, pamfletten, brieven, persoonlijke, handgeschreven verslagen en gedrukte werken in het Duits, Frans en Latijn passeren sensationele voorvallen en nieuwsberichten de revue, evenals wonderen en merkwaardige dieren, historische gebeurtenissen en beroemde personages uit heden en verleden. Zum Lamms belangstelling was encyclopedisch, maar enkele thema's springen eruit: vogels,⁴ klederdachten, veldslagen en belegeringen. Wat dit laatste betreft had hij een uitgesproken interesse in wat wij nu de Tachtigjarige Oorlog noemen. *Brabantica seu Batavica* bevat nog twee andere aquarellen die met de hand beschreven gebeurtenissen in de Nederlanden illustreren: de belegering van Maastricht in 1579, en de onthoofding van de graven van Egmont en Hoorne op de Grote Markt in Brussel. Verder is er nog een gravure, een voor zover ik kon nagaan onbekend ruitersportret dat mogelijk Willem van Oranje voorstelt, afgaande op de bovenaan de prent geschreven aanduiding 'W.P.Z.VR' (=W[ilhelm] P[rinz] Z[v] VR[anien]).

Naar men aanneemt, liet Marcus zum Lamm de aquarellen voor de 33 delen van zijn *Thesaurus* door verschillende kunstenaars vervaardigen. Ze zijn meestal paginagroot, bijna 18 x 12 cm, maar er zijn ook aquarellen bij die groter of breder zijn en waarin vrouwen zitten. Die waren oorspronkelijk als spread of in opgevouwen toestand mee gebonden. Sommige zitten nog in de band, zoals die van de moord op Willem van Oranje en executie van zijn moordenaar, andere zijn nu opgeborgen in dozen.

De afbeeldingen worden gekenmerkt door een grote levendigheid en opvallend frisse kleuren. De zorg, inventiviteit en het plezier waarmee ze gemaakt zijn, spat er vanaf. De moord op Willem van Oranje is voorgesteld in een interieur, waar het onderwerp natuurlijk om vroeg, maar dat is bij de andere afbeeldingen in de *Thesaurus* in de banden die ik heb gezien een uitzondering. Alle andere taferelen spelen zich af in de buitenlucht, en zijn geschilderd in een miniatuurstijl, vaak ook voorzien van gouden accentjes en lijntjes. Dat laatste is bij de moord ook zo, maar toch is het geheel daar wat grover getoonzet.

Van dit soort albums moeten er veel meer in omloop

zijn geweest. Ze ontstonden in opdracht van een reislustige, nieuwsgierige elite met kennis van zaken en een brede belangstelling, een elite die meer verlangde dan alleen maar gedrukte illustraties en die zich de speciaal voor hen gemaakte afbeeldingen kon veroorloven.⁵

Zo tonen de aquarellen in de *Thesaurus Picturum* opvallende overeenkomsten met die in een ander album uit die tijd: een verslag in beeld uit 1590, van de reizen van Bartell of Bartholomaeus Schachman (1559-1614) door het Ottomaanse Rijk in 1588-1589.⁶ Hierin zien we dezelfde kleurrijke, sprankelende aquarellen als in de *Thesaurus*, terwijl ook stijl en compositie veel met elkaar gemeen hebben. Bovendien komt in dit oriëntaalse album hetzelfde soort onderwerpen voor als in de *Thesaurus*: klederdrachten, taferelen uit het dagelijks leven, feesten, optochten, plechtige gebeurtenissen, bizarre dieren en gebruiken.

De aquarel en een anonieme houtsnede

In 2008 vond er in het Prinsenhof in Delft een presentatie plaats van het Delftse forensisch onderzoeksbureau DelftTech dat de moord op Willem van Oranje probeerde te reconstrueren. Onderzoeker Gerrit Drost (1946-2011) toonde toen een afbeelding die niemand van het *cold case team*, noch andere aanwezigen, ooit gezien hadden. Het betrof een houtsnede op het titelblad van pamflet *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom Leben zum Todt gebracht*. Anno M.D.LXXXIII. Aan het einde: Zu Cölln, bey Johan Büchsenmechr, auff Maximinen Strassen. 1584.⁷ Een afbeelding dus, verschenen in Keulen nog in het jaar van de moord. In de tekst is twee keer sprake van het *jetzt ablauffenden 1584*, hetgeen op de maand december moet wijzen.

De houtsnede heeft dezelfde voorstelling als de aquarel in de *Thesaurus Picturum*, zij het met enkele verschillen.

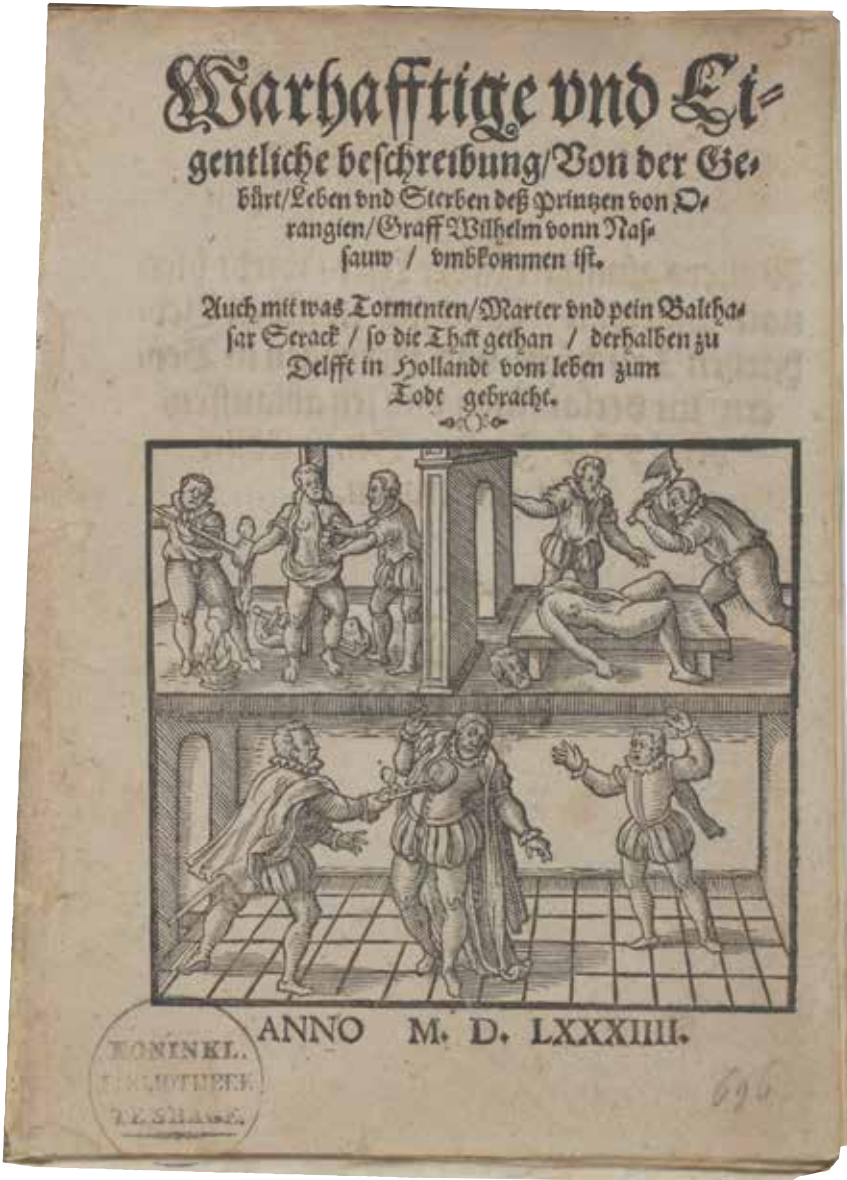
Op de aquarel is de moord in het bovenste deel afgebeeld en de foltering en terechtstelling onderaan, terwijl het op de houtsnede andersom is. Op de aquarel spelen de foltering en terechtstelling zich af in een landschap, op de houtsnede in een neutraal decor. Op de aquarel is de moord afgebeeld in een zaal, op de houtsnede ook in een interieur, maar alleen de deur links en de plavuizen vloer komen overeen met die in de zaal op de aquarel. Op beide zien we hoe een geschrokken Willem van Oranje, terwijl een page in afschuw zijn armen omhoog heft, wordt geraakt door het pistoolschot van Balthasar Gerards. De kleding wijkt enigszins af: op de houtsnede dragen Willem van Oranje en de andere mannelijke figuren overwegend pofbroeken, op de aquarel kniebroeken. Beide werden in die tijd nog gedragen, hoewel in het laatste kwart van de zestiende eeuw de kniebroek de overhand kreeg.

linkerpagina
De belegering van Maastricht in 1579. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturum*, Hs 1971, Band 7, Blatt 93. Een uitzonderlijk gruwelijke en geweldadige belegering, waarbij de Maas rood kleurde van het bloed. Foto ULB Darmstadt.

De onthoofding van Egmont en Hoorne in Brussel, 5 juni 1568. Aquarel in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturum*, Hs 1971, Band 7, Blatt 025r. Foto ULB Darmstadt.

linkerpagina onder
Een van de spectaculairste afbeeldingen uit de hele *Thesaurus Picturum*: een gezantschap uit Moskou trekt door de straten van Regensburg tijdens de Rijksdag op 18 juli 1576. Ze hebben geschenken bij zich: een manuscript en kostbaar bont. Marcus zum Lamm liet van deze sensationele gebeurtenis een leporello maken in tempera van 17,6 x 47,8 cm. *Thesaurus Picturum*, Band 15, Blatt 143. Foto auteur.

Moord op Willem van Oranje, titelpagina van *Warhafftige vnd Eigentliche beschreibung, Von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen von Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist. Auch mit was Tormenten, Marter vnd pein Balthasar Serack, so die That gethan, derhalben zu Delfft in Hollandt vom leben zum Todt gebracht*. Anno M.D.LXXXIII. Zu Cölln, bey Johan Büchsenmechr, Auff Maximinen Strassen, 1584. KB Den Haag.

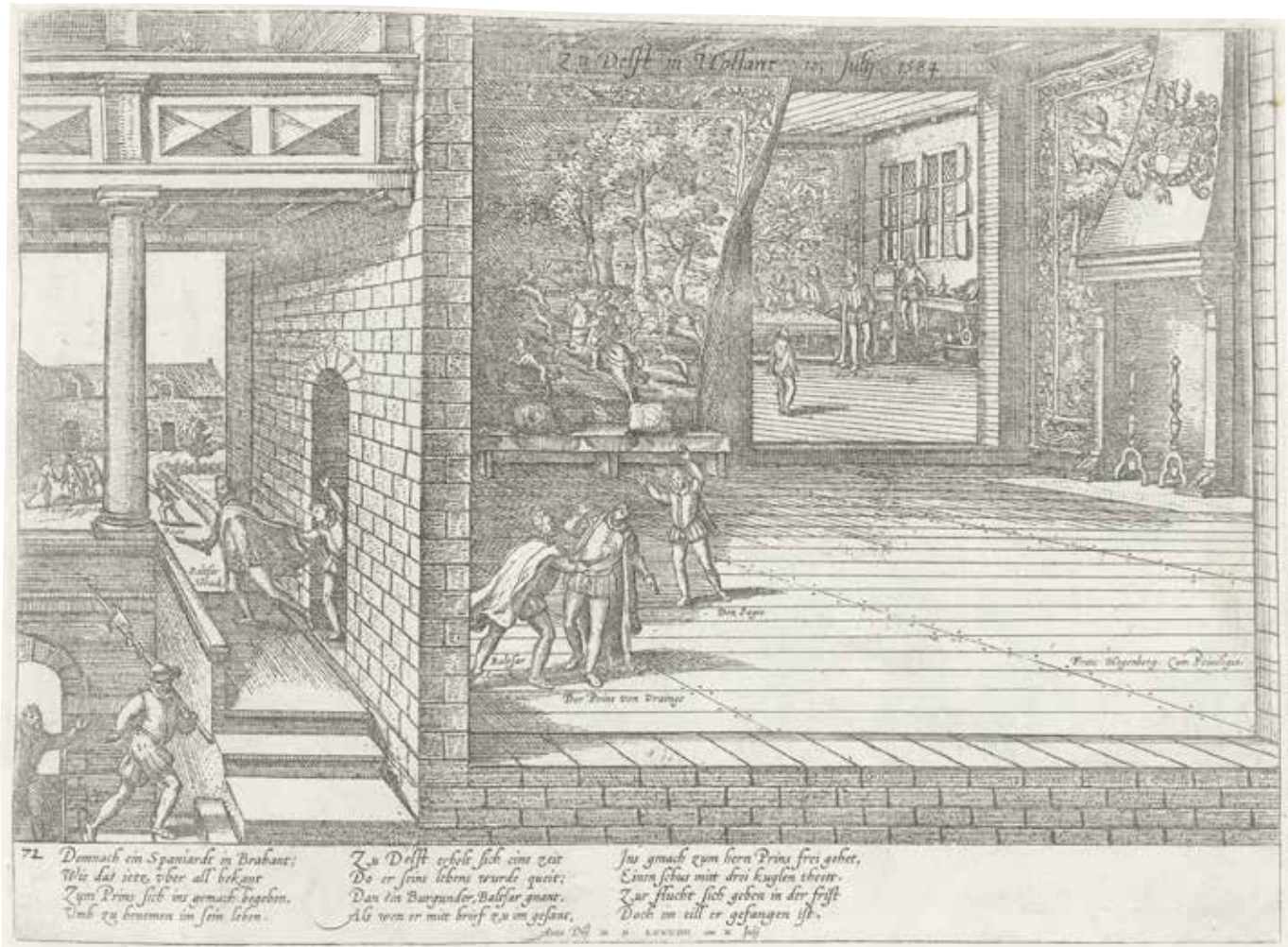
Een Nederlands edelman te paard, volgens het bijschrift in handschrift: Willem van Oranje. Gravure in Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturum*, Hs 1971, Band 7, fol. 123r. Foto ULB Darmstadt.

De relatie met de prent van Frans Hogenberg

De hoofdrolspelers in het drama op de aquarel en de houtsnede komen ons bekend voor. Vanaf 1566 begonnen te Keulen prentenseries over de Nederlandse Opstand, uitgegeven door Frans Hogenberg (1535-1590) te verschijnen. De overbekende afbeeldingen van de moord en executie zijn opgenomen in de 55 bladen tellende serie over de Opstand die Hogenberg uitgaf tussen 1583 en 1587. In talloze publicaties hebben ze steeds weer opnieuw hun weg gevonden, ook in kleur, en zijn zo tot iconen van de Tachtigjarige Oorlog en het leven van Willem van Oranje geworden.⁸

Op de prenten van Hogenberg zien we precies dezelfde personages als op de aquarel en de houtsnede, ook hier in pofbroeken: een geschrokken Willem van Oranje, de moordenaar die zijn pistool op hem richt en rechts de page met zijn twee armen omhoog (op de aquarel met één arm omhoog). Ook wat de foltering van Balthasar Gerards betreft komt de prent van Hogenberg overeen met de houtsnede en de aquarel. De executie zelf (afhakken hoofd) ontbreekt bij hem, alhoewel rechts op een bankje een omineuze hakbijl klaar ligt.

Hogenbergs ets is een beeldverhaal: de moord in het centrum, rechts bovenaan de voorafgaande ontmoeting van Oranje met zijn moordenaar die zich voordoe als François Guyon, links de page die de vluchtende moorde- naar beetpakt bij diens mantel, de moordenaar die hem ontglipt, maar helemaal links alsnog wordt gegrepen.

Een eetzaal zonder eetmeubels

Opvallend op de drie afbeeldingen van de moord is dat in de ruimte die wordt aangeduid als eetzaal, geen eet- meubels staan. Gaat het hier om een fantasie, of zag de (eet?)zaal op de aquarel of op de prent van Hogenberg er werkelijk zo uit? Het is niet meer te achterhalen, omdat het Prinsenhof sindsdien grondig verbouwd is. Interessant is echter dat in het bijbehorende verslag van de moord in de *Thesaurus Picturarum* gesproken wordt van *Gemach*, kamer dus: Oranje is in *seinem Gemach im Schloss Delft verrätterlich mitt einem handthor oder feüst- ling, zomitt dreien kügeln geladen gewesen, geschossen unndt verwundet worden.*⁹ Dus niet in zijn eetzaal, en ook niet bij de trap en de muur met de kogelgaten.

Alhoewel het Prinsenhof – waar Oranje sinds 1577 regelmatig, en vanaf 1583 definitief verbleef – gold als het mooiste en rijkste complex van Delft, was het zeker niet het paleis dat Hogenberg ervan maakte. Hij maakte ook een prent van de arrestatie van Egmont en Hoorne op 10 september 1567 in het Hof van Culemborg in Brussel. Als beeldverhaal heeft deze voorstelling dezelfde opzet als de moord in Delft.¹⁰ De beide hoven lijken sterk op elkaar, maar het is de vraag of ze overeen komen met de werkelijke situatie. Waarschijnlijk zijn ze ontsproten aan de fantasie van Hogenberg. Het enige detail in de zaal in het Prinsenhof dat laat zien dat het om de woning van Willem van Oranje gaat, is diens wapen dat op de schouwmantel is aangebracht.

De relatie tussen Willem van Oranje en Marcus zum Lamm

Hoe het verslag en de aquarel van de moord op Willem van Oranje terecht zijn gekomen in de *Thesaurus Pictura- rum* van Marcus zum Lamm laat zich goed verklaren. Zum Lamm stamde uit een familie van juristen die tot de toplaag van de stad Speyer behoorde.¹¹ Willem van Oranje moet de familie Zum Lamm gekend hebben: in 1570 kreeg namelijk ene Hieronymus zum Lamm een aanstelling als *Rat* aan het hof van de Oranje-Nassaus.¹² De naam Hieronymus kwam in de familie voor: Marcus' grootvader heette ook zo. Marcus studeerde rechten in Poitiers, bekeerde zich tot het calvinisme en bracht de rest van zijn leven door in Heidelberg, een bruisende internationale ontmoetingsplaats van calvinisten.

Zo had Willem van Oranje in mei 1575 een van zijn vertrouwelingen, Marnix van Sint-Aldegonde, naar Heidelberg gestuurd om bij Frederik III, keurvorst van de Palts, diens medewerking te vragen voor Oranjes huwelijksplannen met Charlotte de Bourbon. Charlotte, tegen haar zin abdis van Jouarre in Frankrijk, van hoge adel, nauw verwant aan het regerende Franse konings- huis, was in het voorjaar van 1572 naar het hof van de keurvorst in Heidelberg gevluht. Ze had nooit haar calvinistische sympathieën onder stoelen of banken gestoken, en ging nu officieel over tot het calvinisme.

Haar beschermheer, Frederik III, voelde veel voor een huwelijk tussen haar en Oranje. In 1573 ontmoette ze de prins, die op dat moment met de keurvorst besprekingen voerde over een gezamenlijke veldtocht. Na het over- winnen van de nodige hobbels (Oranje was officieel nog getrouwd met de op een zijspoor gezette Anna van Saksen) zou het tot 1575 duren voordat de twee op 12 juni te Den Briel in het huwelijk konden treden. In 1576 benoemde Frederik III Marcus zum Lamm tot zijn Kirchenrat. Een zeer invloedrijke functie waarin hij de kerkelijke en religieuze politiek in de Palts mede vorm kon geven.

Er was nog iets wat de prins aan de familie van de keurvorst verbond: zijn oudste dochter Maria van Nassau was al heel vroeg verloofd met de zoon van Frederik III, Christoffel van de Palts. Bij de Slag op de Mookerheide op 14 april 1574, die gewonnen werd door het Spaanse leger, sneuvelden twee broers van Willem van Oranje, Lodewijk en Hendrik, maar ook de 22-jarige Christoffel van de Palts, die met een leger te hulp was geschoten. In een van de zogenaamde *Palatina Bände* van de *Thesaurus*, die over de Palts gaan, wordt deze gebeurtenis beschreven, gevolgd door een in memoriam van Christoffel.¹³

In 1579 werd Zum Lamm benoemd tot *Rat und Diener* bij Frederiks derde zoon Johan Casimir van de Palts (de broer dus van Christoffel) en bevelhebber van het Duitse leger in de Nederlanden. Als voorvechter van een sterke internationale protestantse alliantie stond Johan Casimir al eerder in contact met Willem van Oranje.¹⁴ In 1578 kwam het echter tot een breuk wegens een mislukte interventie van Johan Casimir en zijn troepen in de Nederlanden.¹⁵ Ook deze episode komt in *Brabantica seu Batavica*, Band 7 van de *Thesaurus*, aan de orde. Als Marcus zum Lamm, eerst als *Kirchenrat* aan het hof van de keurvorst, later als *Rat und Diener* van Johan Casimir in Heidelberg, Oranje niet persoonlijk heeft ontmoet, dan moet hij in elk geval diens rol in de Opstand hebben gekend en al heel gauw geweten hebben wat zich op 10 juli 1584 in Delft heeft afgespeeld. En natuurlijk heeft Zum Lamm ook zo'n belang- rijke gebeurtenis als de moord in zijn *Thesaurus* vast laten leggen. Alhoewel het verslag en de aquarel niet gedateerd zijn, moeten ze beide, gezien de urgentie die uit het verslag spreekt, vrij snel na de moord gemaakt zijn.

Gebhard Truchsess von Waldburg- Trauchburg

In Hogenbergs bovengenoemde prentenserie wordt niet alleen de Opstand behandeld, maar ook de zogenaamde *Kölnische Krieg*, *Truchsessische Krieg* of Keulse oorlog, een godsdienststrijd die zich afspeelde tussen 1583 en 1588 in het keurvorstendom Keulen. Die strijd was in gang gezet door de aartsbisschop en keurvorst van Keulen, Gebhard Truchsess von Waldburg-Trauchburg (1547- 1601). Deze katholieke kerkvorst was namelijk verliefd geworden op de adellijke stiftsdame Agnes van Mansfeld- Eisleben. Om met haar te kunnen trouwen zag hij geen andere mogelijkheid dan van confessie te veranderen en daarmee van het katholieke aartsbisdom een protestants, erfelijk hertogdom te maken. Het kathedrale kapittel koos daarop een nieuwe aartsbisschop, Ernst van Beieren, die de strijd tegen Truchsess aanging. Truchsess kreeg de steun van aanhangers en troepen uit de Palts, van Johan Casimir (de werkgever van Marcus zum Lamm)

en van de Nederlanden, van Willem van Oranje. Na een paar verloren veldslagen was hij echter gedwongen om te vluchten. Op 26 april 1584 arriveerde hij met zijn uitgedunde leger in Delft, waar hij groots werd onthaald en onderdak vond bij Willem van Oranje, wiens gastvrijheid legendarisch was.

En zo was Truchsess op die fatale tiende juli 1584 een van de aanwezigen in het Prinsenhof. Hij werd een van de belangrijkste getuigen van de omstandigheden rond de moord. Zijn eigen ervaring en de ooggetuigenissen van anderen legde hij vast in een op 15 juli gedateerde brief aan graaf Jan van Nassau, Willems oudste broer. Truchsess bevond zich op het tijdstip van de moord ergens anders in het gebouw. Nadat hij gewaarschuwd was, haastte hij zich naar de plek des onheils. Daar trof hij de prins nog levend aan, op de trap, met zijn hoofd op de schoot van diens zuster Catharina van Nassau. Hij kende Jan van Nassau goed en schreef hem een zo uitvoerig mogelijk verslag van de gebeurtenis. Zijn verhaal over de moord is heel grondig en precies, en bevat veel informatie en details die in andere getuigenissen ontbreken.¹⁶

Omdat de getuigenis van Truchsess van belang is voor de iconografie van de moord, volgt hier een samenvatting van zijn verslag aan Jan van Nassau. Toen de prins met zijn gevolg de eetzaal uitkwam en de trap naar zijn kamer wilde opgaan, drong der *Gottlose Mörder* zich van achter een zuil naar voren en vuurde over het hoofd van een page drie schoten af op de prins, waarvan twee hem dodelijk troffen. De prins wees met zijn rechterhand op de moordenaar en klampte zich met zijn andere hand vast aan stalmeester Jacques de Malderee, die hem wist te ondersteunen, terwijl Oranje de fameuze laatste woorden sprak: ‘Mein Gott erbarm dich mein’, waarna hij een beetje in elkaar zakte, zich enigszins herpakte en toen zwak en *krenglich* zei: ‘Mein Gott erbarm dich meiner und diesess armen Volcks’. Zijn zuster Catharina, gravin van Nassau, weduwe Von Schwartzburg, was met Willems vrouw Louise de Coligny vooruit de trap opgelopen. Nadat ze de schoten van Balthasar Gerards had gehoord keerde ze onmiddellijk terug, ving de in elkaar zakkende prins op, nam plaats op de trap en legde diens hoofd op haar schoot. Met Louise de Coligny naast zich geknield sprak de gravin de prins de volgende woorden voor: ‘Herr in deine handt bevehle ich meinen Geist’, waarop de prins ‘Ja’ antwoordde. *Dat is het moment waarop Truchsess kwam aangesneld*. Dit betekent dat hij de moord zelf niet heeft gezien, maar wel dat Oranje nog leefde, en ‘in unserm Beisein nicht mehr nitt als den Mundt zweimal ein wenig noch geregt. Daruff alsspaldt der Todtschweiss heraus gebrochen und verschieden.’ De prins heeft dus – in bijzijn van Truchsess – zijn mond nog twee keer bewogen, waarop spoedig het doods-zweet uitbak en hij de geest gaf.¹⁷

Moord en Keulse oorlog in het anonieme pamflet

In het anonieme pamflet met de houtsnede zegt de schrijver over Willems laatste momenten het volgende: ‘... *das er [Willem van Oranje] als baldt zu der Erden sanck vnnd den Geist auff gab nach dem er den Mundt einmahl oder zwey auff gethan nichts geredt hat, sondern als baldt tott gelegen, vnd kein Leben mehr inn sich gehabt*.¹⁸ Dit komt vrij aardig overeen met wat Truchsess schreef.¹⁹

Door het verhaal over de moord op Oranje is in het pamflet nog een ander verslag heengeweven, handelend over de Keulse oorlog, de oorlog van Truchsess. En wat blijkt? Sommige teksten in versvorm in dit pamflet en op enkele prenten van Hogenberg komen overeen.²⁰

Hogenberg deed naar eigen zeggen altijd beroep op zo betrouwbaar mogelijke getuigen. Om hen (en zichzelf als luthers immigrant) te beschermen tegen vervolging, is hij altijd heel zwijgzaam geweest over deze anonieme bronnen. Zou Truchsess tot deze anonieme bronnen kunnen hebben behoord? Zou hij als bron gediend kunnen hebben voor het verslag van de moord op Willem van Oranje in het pamflet? Het kan bijvoorbeeld ook dat Truchsess een kopie van zijn verslag aan Jan ook naar contacten in Keulen zond. Brieven met een dergelijke actualiteits-waarde werden vervolgens gewoonlijk gedeeld in bredere kring. De uitgever van het pamflet, Johan Büchsenmechr, Hogenberg en Truchsess waren alle drie nauw verbonden met Keulen. De veronderstelling dat ze in elkaars netwerk zaten, of op zijn minst op de hoogte waren van elkaars bestaan, lijkt mij daardoor niet al te ver gezocht.

Geen trap, moordhal en kogelgaten: een mogelijke verklaring

Als je de vroege afbeeldingen van de moord bekijkt, zal iedereen hetzelfde opvallen: de trap waarbij Willem van Oranje volgens de ooggetuigenverklaringen is vermoord, is niet te zien. Die trap verschijnt pas op latere prenten. In een krantenartikel uit de avondeditie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 9 juli 1934, wijst J.K van der Haagen ook op deze verschillen in de iconografie:

Een ieder, die wel eens een aantal afbeeldingen van den moord op Prins Willem bezien heeft, zal getroffen zijn geweest door de groote verschillen in de wijze, waarop de kunstenaars deze gebeurtenis hebben voorgesteld. Nu eens ziet men den Prins een groote trap afdalen, dan weer gaat hij daarlangs naar boven, soms ook geschiedt de moord op een trap van slechts enkele treden of zelfs in een zaal. Het is te begrijpen, dat de verschillende verhalen over den moord, hoe uitvoerig zij vaak ook zijn, dezen niet op zoodanige wijze beschrijven, dat aan de hand daarvan een volkomen zuivere reconstructie kan worden gemaakt. Doch, wel is het verwonderlijk dat geen enkel kunstenaar zich geroepen heeft gevoeld dit moment vast te leggen, toen nog ooggetuigen in het Prinsenhof betrouwbare aanwijzingen konden geven. Hoe grooten indruk de mare van het ‘claghelijck feyt’ ook maakte, zij heeft de graveernaald van geen Hollandsch tijdgenoot in beweging gebracht.²¹

Geen Hollandsche tekenstiften en graveernaalden zijn toen in beweging gebracht, maar wel die van de Duitse makers van de oudste afbeeldingen van de moord. Helaas geven ze geen juiste weergave van de feiten. De trap en de kogelgaten in de muur die nog steeds te zien zijn en bijna overal worden genoemd en in latere voorstellingen ook worden afgebeeld, is immers bij alle drie afwezig.

Als de getuigenis van Truchsess inderdaad de schrijver van het anonieme pamflet in Keulen en/of Hogenberg heeft bereikt of beïnvloed, dan is er misschien een verklaring voor het ontbreken van de moordhal en de trap.

Het spannendste moment om de moord in beeld te brengen is natuurlijk de moord zelf, niet Willem die op de trap in elkaar zakt, zwakjes zijn laatste woorden spreekt en even later zijn laatste adem uitblaast. Nee, het echte drama is het exacte moment waarop de moordenaar Willem van Oranje neerschiet, in de hal bij de trap, *maar daar was Truchsess nêt niet bij*.

Zoals uit de brief aan Jan van Nassau blijkt, kende Truchess de situatie in de moordhal. Hij wist dat daar een trap was die naar de kamer van de prins leidde. Hij heeft ook de stervende prins op de trap gezien. In zijn verslag zegt hij echter dat er op de prins werd geschoten toen hij de eetzaal verliet. Hij geeft niet aan dat dit in de hal gebeurde, terwijl de prins bij de trap stond. Voor hem sprak het waarschijnlijk vanzelf dat de moord daar plaatsvond, maar niet voor een illustrator, die alleen afgaat op de mededeling dat de prins vermoord werd toen hij de eetzaal verliet. Dus moest die voor zijn prent zelf een kader bedenken.

Hogenberg heeft het beeld van de moord bedacht zoals het ook in het anonieme pamflet uit Keulen staat: ‘*recht wie der Printz ausz dem Saal da er den Mittagessen, in sein Kammer will gehn, kompt dieser Balthasar ihm entgegen getretten.*’ Zou het kunnen dat, omdat Truchsess simpelweg niet duidelijk genoeg is geweest over de exacte plek van de moord, daardoor de moordhal, de trap en de kogelgaten op de oudste afbeeldingen ontbreken?

Conclusie

Hogenberg heeft bij de uitbeelding van de moord er dus een slag naar moeten slaan. De anonieme houtsnijder van het pamflet uit eind 1584 en de aquarellist baseren zich op zijn voorbeeld. Hierdoor kan ook vastgesteld worden dat Hogenbergs prent met zekerheid gedateerd kan worden: namelijk nog in 1584. Daarmee is het de oudste afbeelding van de moord. De houtsnijder van de afbeelding op de titelpagina van het pamflet heeft Hogenbergs hoofdtaferelen met de *dramatis personae* uitgelicht en op een nogal minimalistische manier afgebeeld. De anonieme aquarellist in Heidelberg moet op zijn beurt de houtsnede op het pamflet als voorbeeld genomen hebben: de gehele compositie en het perspectief, met de deur links en de plavuizen vloer, komen immers overeen. Hij moet ook gekeken hebben naar Hogenberg: op diens prent en op de aquarel komen een schouw (op precies dezelfde plek) en een balkenplafond voor die ontbreken op de houtsnede op het pamflet. Verder heeft hij, uitgaande van zijn eigen fantasie en omgeving, het interieur nog wat verfraaid en de pofbroeken van de hoofdpersonen veranderd in kniebroeken. Ook het landschapje op de terechtstelling van Balthasar Gerards wijst erop dat deze kunstenaar creatief omging met zijn voorbeeld: het lijkt ontsproten te zijn aan de fantasie van een kunstenaar die gewend was aan een wat heuvelachtiger terrein in de Palts.

Van Hogenberg naar het pamflet en de aquarel, dat is dus de lijn tussen de drie oudste afbeeldingen zonder moordhal, trap en kogelgaten. Die zullen pas veel later in het verhaal sluipen. Niemand kan zich nu nog de moord op Willem van Oranje voorstellen zonder deze iconisch geworden ingrediënten.

- Noten**
 - Het verslag van Zum Lamm van de moord in de *Thesaurus Brabantica* is heel summier. Er staat alleen: ANNO MDLXXIII. Den 3osten Junij, Stylo Veteri, Nachmittage, ist der durchleuchtig unndt hochgeborn Fürst unndt Herr, Herr Wilhelm Prinz zu Oranien, Grave zu Nassauë [etc.] in seinem Gemach im Schloss Delft verrätterlich mitt einem handthor oder feüstling, zomitt dreien kügeln geladen gewesen, geschossen unndt verwundet worden, waarop de prins alss balden nider gesunc[en] unndt verschieden ist, nadat hij nog Ach Gott biss mir [und] diesem Landt genedig heeft gezegd. De ondervraging en foltering van Balthasar Gerards wordt wel uitgebreid besproken. Met dank aan Ad Leerintveld voor de transcriptie.
 - Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Hs 1971, Band 7, fol. 182r, 178 x 117 mm, Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt. Het verslag: fol. 179r-181r.
 - Y.A. Haase, ‘Brabantica im Thesaurus Picturarium der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt’, in: L.J. Engels e.a. (red.), *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops*. Groningen 1990, p. 273-282: p. 273. Met dank aan Andreas Göller van de ULB Darmstadt, die mij wees op deze publicatie. Veel informatie over de *Thesaurus* en Marcus zum Lamm is ontleend aan dit artikel, maar ik heb ook zelf in de ULB Darmstadt de banden 4, 5, 7, 8 en 9 van de *Thesaurus Picturarum* kunnen bekijken.
 - Ragnar K. Kinzelbach en Jochen Hölzinger, *Marcus zum Lamm (1544-1606): die Vogelbücher aus dem Thesaurus Picturarum*. Stuttgart 2000.
 - Florike Egmond, *Eye for Detail. Images of plants and animals in art and science 1500-1600*. Londen 2017.
 - The Oriental album of Bartell Schachman, in: *Travel, atlases, maps and natural history*. Londen: Sotheby, 10 november 2009, lot. Nr. 43, p. 20-21. Het album is terechtgekomen in het Orientalist Museum of Qatar in Doha. Zie Olga Nefedova (red.), *Bartholomäus Schachman (1559-1614). The art of travel*. Milaan 2013.
 - Van dit pamflet zijn in Nederland exemplaren te vinden in de KB Den Haag (KW Pft 696) en de UB Leiden (21179 B 37). In het buitenland zijn er nog veel meer.
 - Voor een recente publicatie over Hogenbergs prenten, zie Ramon Voges, *Der Aufstand der Niederlande und die Franzoesischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Franz Hogenbergs (ca. 1560-1610)*. Leiden 2019. Voor een mooi overzicht van Hogenbergs prenten, met concordantie op Helwig, Baudartius, Bor, Hooft en Van Meeteren, zie Karel Kinds, *Kroniek van de opstand in de Lage Landen 1555-1609*, 2 dln. Rekem 1999.
 - Zie noot 1.
 - Op Hogenbergs prent *De Raad van State gevangen genomen in Brussel, 5 september 1576* speelt het tafereel zich af in het Paleis op de Coudenberg, maar ook hier zien we dezelfde opzet en hetzelfde paleis: het Hof van Culemborg, vanuit een ander perspectief. Zie Frans Hogenberg, in *Verzameling historieprenten met Duitstalige onderschriften 1530-1631, 16e-17e eeuw*, KB Den Haag, KW 135 G 25, pl. 113. Dit lijkt mij een extra argument voor wat ik hierboven schreef: de architectuur op Hogenbergs prenten is geen voorstelling van de werkelijkheid.
 - Katharina Freitag, ‘Thesaurus Picturarum’, in: *Bildwerke des Wissens. Ein Querschnitt durch 450 Jahre Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt*, tentoonstellingscatalogus 2017, p. 8-9.
 - Deutsche Digitale Bibliothek, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 171, H 622, Nassau-Oranien: Akten (Altes Dillenburger Archiv), Verwaltung der nassauischen Grafschaften und Fürstentümer.
 - Marcus zum Lamm, *Thesaurus Picturarum*, Band 4, fol. 158r-159 r.
 - Zie ook Jonas van Tol, *Johan Casimir van de Palts*, op de site van Dutch Revolt, UB Leiden.
 - Vv. van Heugten, ‘De Opstand, Willem van Oranje en de grensstreken in Frankrijk en

Duitsland. Een historische schets’, in: *Jaarboek Zannekin* 6 (1984), p. 53-62. Het felle, demagogische calvinisme van Johan Casimir en zijn omgeving ervoer Oranje als een regelrechte bedreiging voor het handhaven van een zekere rust na de met zoveel moeite tot stand gekomen Pacificatie van Gent in 1576. De breuk werd later echter min of meer geheeld.

¹⁶ J.L van der Klooster, ‘Drie gelijktijdige berichten over de moord op prins Willem van Oranje’, in: *Jaarboek Vereniging ‘Oranje-Nassau Museum’* (1984), p. 37-83; p. 46.

¹⁷ Gebhardt Truchsess von Waldburg, brief van 15 juli 1585 aan Jan van Nassau, in: Van der Klooster, ‘Drie gelijktijdige berichten’, p. 80-81.

¹⁸ *Warhafftige vnd eigentliche Beschreibung, von der Geburt, Leben vnd Sterben desz Printzen van Orangien, Graff Wilhelm vonn Nassauw, vmbkommen ist* [etc.]. Keulen 1584, [p. 8].

¹⁹ De conclusie van onderzoeksbureau DelftTech in 2011 dat Oranje op slag dood was en zijn bekende laatste woorden niet heeft kunnen uitspreken, wordt tegenwoordig door ter zake deskundigen betwijfeld: zie Ronald de Graaf, *De Prins: Willem van Oranje, 1533-1584*. Elburg 2018, p. 322. Ook Gerrit Drost, de onderzoeker die de prent op het pamflet herontdekte, heeft zich intensief beziggehouden met de moord en de laatste woorden van de Prins. Op de website *Periodata* schreef Drost op 15 mei 2011: ‘Verder verwijis ik naar het artikel van Charles Vergeer: “De laatste woorden van prins Willem”, in: *Maatstaf* 28 (1981), nr. 12, p. 67-100. Vergeer tracht aan te tonen dat Oranje zijn fameuze “laatste woorden” niet uitgesproken heeft. Het verslag van Vergeer’s belangrijkste “kroongetuige” hiervoor nl. de burgemeester van Leeuwarden Rombout Uyenburgh, die op de ochtend van de 10de juli met de prins in conferentie was geweest en in het Prinsenhof was blijven eten, wordt m.i. evenwel veel juister geïnterpreteerd door L.J. van der Klooster. In zijn [artikel...] zet hij uiteen waarom dit verslag de laatste woorden van de Prins niet bevat, maar mogelijk wel een impliciete verwijzing ernaar. Van der Klooster’s artikel is gebaseerd op nieuwe documenten en het verdient m.i. stellig meer aandacht.” (www.periodata.nl/oudsteafbeelding.htm).

²⁰ De aanslag op Willem van Oranje in Antwerpen op 18 maart 1582, de moord uit 1584 en een belangrijke episode uit de Keulse oorlog tussen 1582 en 1584, inclusief de inname van de residentiestad Bonn door Ernst van Beieren en Truchsess’ daaropvolgende vlucht naar het Prinsenhof in Delft.

²¹ G.W. Drost, *Enkele opmerkingen over de oudste afbeelding van de moord op de Prins*, op website *Periodata*; www.periodata.nl/oudsteafbeelding.htm.